

*Т.Д. Матвійчук**T.D. Matviichuk*

ГРОМАДИ ЯК ПЕРВИННІ ЕЛЕМЕНТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Abstract. The main point of this article is the search for a possible interconnection between communities as the primary exponents of the social consciousness and the development of the civil society in Ukraine. розвитком громадянського суспільства в сучасній Україні. The author traces just the Ukrainian historical social preconditions for the social consciousness to manifest itself.

Становлення громадянського суспільства як певного етапу розвитку соціуму відбувається під впливом тих соціально-культурних характеристик, які притаманні конкретно-історичному періоду часу. Слід зазначити, що однією з найважливіших передумов розвитку громадянськості є врахування соціальної ідентичності та особливих суспільних рис, які зумовлюють швидкість та якість розвитку громадянського суспільства.

Як зазначає А. Карась, історичний рух і соціальна динаміка здійснюються навколо утворення стійких людських спільнот, що організуються за принципом добровільності. Прикладами можуть бути і братства перших християн, і чернечі ордени, і цехові асоціації – аж до політичних партій і національних держав. Це дає розуміння базового характеру суспільної єдності у людському житті і ставить під сумнів онтологічну самоцінність індивідуалістичної культури у комунікативних діях [8, с. 48].

Як особливий етап розвитку соціуму, громадянське суспільство є результатом історичного перебігу подій, наслідком соціально-культурного розвитку спільноти. Адже для прийняття цінностей громадянського суспільства необхідний певний рівень суспільної свідомості. Крім того, розвиток громадянського суспільства передбачає наявність попередніх історичних проявів громадянськості.

Л. Кравченко та М. Цимбалюк стверджують, що громадянське суспільство – зріла стадія історичного розвитку суспільства [9, с. 19].

Хоча існування громадянського суспільства передбачає наявність певних загальних ознак, спробуємо окреслити власне українську специфіку формування громадянськості. Такий підхід дасть змогу не тільки зрозуміти особливості українського варіанта громадянського суспільства, а й дозволить сформулювати власну модель формування та розвитку українського суспільства як громадянського.

Більшість учених вважають, що у світі не існує єдиної моделі громадянського суспільства, однаково придатної для всіх країн, а є конкретно-історичні моделі, що залежать від специфіки окремих культур та цивілізацій: німецька, американська, французька тощо [9, с. 17].

Існування взаємозв'язку між громадянським суспільством та тією соціальною базою, на якій воно формується, можна підтвердити відмінностями у процесах становлення громадянськості в різних країнах. З іншого боку, такий взаємозв'язок

підтверджується тим, що у кожній окремій країні існує власний шлях до побудови громадянського суспільства.

Як справедливо зазначає Б. Поляруш, під час аналізу процесів становлення громадянського суспільства потрібно враховувати специфіку кожної країни, але є спільний для всіх набір політичних, економічних, культурних умов, без яких цей процес не може розпочатися [11, с. 79].

Як бачимо, громадянське суспільство в процесі свого розвитку поєднує в собі особливості соціуму, на базі якого воно формується. Проте, існування загальних ознак громадянського суспільства суттєво спрощує ідентифікацію такої стадії суспільного розвитку та дозволяє моделювати процеси громадянського поступу.

Проблема громадянського суспільства, що доволі активно вивчається в останнє десятиліття у зв'язку з проблемами розбудови української державності і переходу до демократії, має чимало актуальних питань, одне з яких – про час виникнення громадянського суспільства [1, с. 481].

Говорячи про час розвитку громадянського суспільства, не будемо зупинятися на визначенні конкретної дати чи історичного періоду часу. Адже процеси, пов'язані з формуванням громадянського суспільства, мають досить широкі часові межі. Крім того, визначення конкретного періоду часу є зручним для теоретичної констатації та висвітлення хронографії історичних подій. Ми ж зосередимо увагу на прикладах проявів громадянськості та громадської суспільної взаємодії.

Як зазначає В.І. Безродна, ряд авторів ототожнюють громадянське суспільство із суспільством взагалі. Безсумнівно, людина за своєю природою – суспільна істота, тому неможливо уявити її поза суспільством, поза різноманітними зв'язками з іншими людьми. Однак це не дає підстав для змішання категорій “суспільство” як людська спільнота взагалі і “громадянське суспільство” як історичний феномен, що виникає на певному етапі розвитку суспільства [1, с. 481].

Виникнення громадянського суспільства на певному етапі історичного розвитку відбувається не ситуативно. Навпаки, цим процесам передують ряд історичних соціально-культурних характеристик, які і визначають готовність певного суспільства до нової стадії розвитку – стадії громадянського суспільства. Саме вивчення культурних та соціальних передумов громадянськості, які проявлялися в різні історичні періоди, дасть змогу окреслити проект українського громадянського суспільства з мінімальними, не характерними для українського суспільства запозиченнями.

Як вважає О. Макарець, громадянське суспільство – це розвинута форма тих соціальних організмів, які були необхідними ступенями становлення людського суспільства взагалі. Насамперед, це рід, сім'я, громада. Саме в них вперше реалізовується символ громадянськості, хоча реалізовується по-різному [10, с. 77].

Звернемо увагу на роль громад у становленні того, що зараз ми називаємо громадянським суспільством. (Автор аж ніяк не заперечує важливість інституту сім'ї, та й сім'ї як такої у розвитку відчуття громадянськості. Проте вивчення сім'ї в контексті громадянського суспільства потребує окремої науково-теоретичної розвідки.) Зважаючи на тему та основну ідею статті, зупинимось на вивченні громад як первинних виразників громадянськості.

Поняття громади як об'єднання мешканців міста чи села (супутне поняттю самоврядування, його зворотний бік) зустрічаємо в пам'ятках стародавнього права – “Руській правді” та “Литовському статуті” [5, с. 159].

Змістовне визначення поняття громади наведено в Енциклопедії Українознавства, де його інтерпретація чітко пояснює особливості взаємозв'язку між громадою, самоуправлінням (самоуправою), громадянськістю та громадянським суспільством: “Громада, основна територіяльно-адміністративна одиниця, зв'язана з однією оселею. Напротязі історії громада набувала різного соціального і правового змісту. Існують також інші громади, наприклад, церковні або громади спільного користування майном з виключенням не членів громади. У княжу добу громаді як територіяльно-адміністративній одиниці відповідала верв. Кілька громад-вервей становили ширшу одиницю – волость. Елементи громадської організації виявлялися також в “десятках”, “сотнях”, в містах – у “тисячах”.

В Галичині за “руського права” (14–15 вв.) та Литовському князівстві спочатку існували ширші громади, здебільшого волосні, з широкою самоуправою. На зборах громади брали участь усі голови дворищ, так звані “мужіє” або “люди”; вони обирали голову громади – “старця” або старосту. Громадське віче, так звана “копа”, мала судово-поліційні функції. Громада несла кругову поруку за податки та за видачу злочинця. Під тиском шляхетських порядків ширша громада була в 16 в. розбита на кілька дрібних сіл-громад, які ще зберігали рештки громадського самоврядування. Громади боролися за збереження старих прав (“старовини”), однак з приходом польсько-литовського панування в старі громади руського права заводять новий лад німецького права, що позначилось втратою самоуправи на користь влади вейта, настановлюваного носієм доміняльної влади (паном, церквою, владою чи королем). Звідси громади ділилися на панські, королівські та духовні.

В Галичині, в Карпатах, існували ще громади пастуші, так званого волоського права, з виборним начальником, назвою “кнезь”, і з самоуправою, зумовленою географічним та економічним характером країни” [6, с. 442].

Варто наголосити, що невід'ємною характеристикою функціонування громад завжди було самоврядування, самостійне вирішення власних соціальних проблем.

Для більш детального розгляду ролі і місця громад в історичному творенні громадянськості розглянемо особливості існування територіяльно найменшого типу громади – громади сільської.

Сільська громада як цілісний соціально-економічний і правовий організм за своїм змістом посідає виняткове місце в історії українського селянства і національної культури загалом. У вітчизняній історіографії відомі різні тлумачення походження української сільської общини, як і теорія безобщинного розвитку українського села. У пошуках витоків общини (громади) дослідники сходяться на тому, що сліди її в тій сивій давнині, коли плем'я складалося з окремих сімейних спільнот. Індивідуальні сім'ї гуртувалися в общини, які в історичних джерелах відомі під назвами “верв”, “мир”, рідше “люди”, “село”. Найдавніші письмові свідчення існування громади знаходимо в “Руській Правді” [7].

Вагомість впливу громад на суспільне життя переважно визначалася їх структурою, яка змінювалася у відповідності до історичного періоду часу та форми існування громади.

До складу громад входили королівські, поміщицькі, монастирські чи церковні селяни, крім того – вільні поселенці, а то й міщани, які не користувалися Магдебурзьким правом. Їх статус залежав від того, яким особистим майном володіли селяни, наскільки залежними були від землевласника. Поглиблення майнової нерівності призводило до дедалі більшого розшарування селян, що не могло не позначитись на їхній участі в громадському житті. Однак засади громадського самоврядування спершу не були такими регламентованими, як у наступні століття в умовах занепаду громад.

Ознаками сільської громади були, насамперед, визначена територія, наявність виборного голови й інших членів громадського правління (“уряду”), суду, спільного нерухомого майна, певних доходів і витрат. Не менш важливими були й моральні засади, задля яких відбувалося гуртування в одну спільноту: кругова порука, колективна відповідальність за кожного члена, за порядок і правопорушення, що могли статися на території громади [7].

Завдяки наявності права вибору та колективного вирішення спільних питань громаду можна вважати тим соціокультурним осередком, у якому формувалися первинні ознаки громадянськості. Цікавим є також той факт, що прийняття колективних рішень не мало форми “мітингу”. Важливі рішення приймалися колегіально, проте з врахуванням думки авторитетних осіб.

Крім виборних осіб, важливу роль у громаді відігравали окремі її члени, названі в документах “мужами”, “людьми”. Ще літописи згадують про них, називаючи “лучші мужі”, “градські старці”. На той час їхня роль, очевидно, була важливою, тому що навіть князі в окремих політичних справах спиралися на їхній авторитет.

Важко визначити достеменно роль цих осіб у громаді в пізніший період, однак відомо, що вони як носії народних знань і давніх звичаїв брали участь у громадських сходах, у розгляді найважливіших спірних питань. Їхній голос бував вирішальним при виборі місцевих урядових осіб, а також у судових процесах. У зв’язку з останнім інколи їх називали ще “копними судьями”.

Важливим органом громадського правління були народні сходи, відомі під назвою “копа” (“купа”), “громада”, “велика громада”. Їм відводилася роль вирішення спірних питань або розгляду різних судових справ, колективного ведення слідства і винесення вироку. Право участі в “копі” мали тільки голови родинних господарств, “околичні сусіди”. Інші особи, в тому числі жінки, неодружені чоловіки, з’являлися лише на вимогу копи без права голосу, переважно як свідки. На копу запрошували залежно від важливості справи ще й одного-двох представників від сусідніх громад (“людей сторонніх”), надаючи їм право нагляду за веденням справи. Звідси йдуть початки такого важливого громадського інституту, як “копний суд” (в Галичині – “зборовий”) [7].

Для власної територіальної ідентифікації, а також для того, щоб бути незалежною у прийнятті громадських рішень, громаді було необхідне володіння територією

проживання, майном. Як для сучасного громадянського суспільства невід'ємною є приватна власність так і для громад було важливим володіння майном та територією.

Основним чинником, що визначав соціальну структуру і господарський побут громади, була земельна власність. У давній Україні-Русі підставою землеволодіння було займання вільної території спільною працею роду. Згодом від роду відокремлювалися і переходили на власні дворища більші родини. Поза угіддями дворищ громада диспонувала вільними землями на своїй території для загальних потреб села. Територія кожної громади визначалася межами усіх її земель. Частина з них становила відокремлену власність дворищ чи дворів, решта залишалася в загальному користуванні, крім того, могли бути водойми, криниці, перевіз і непридатні до користування урочища, пустки – так звані нічий землі. Громади на правах спільного власника користувалися, зокрема, бортними землями, бобровими місцями, ділянками лісу, вигонами. Урожаєм з цих угідь розпоряджалися спільно, і якщо хтось порушував правило цього володіння, то громада захищала свою землю.

Найважливішою ознакою громади була саме наявність спільного володіння земельними угіддями. За цим показником ряд дослідників вивчали її історію, період найактивнішого життя та занепаду. На жаль, питання громадського землекористування в Україні належить до малодосліджених [7].

Варто зазначити, що в різні історичні періоди поруч із правом громади на землю могло існувати підпорядкування тому чи іншому князеві чи боярам. Проте територіальне “адміністративне” володіння, швидше за все, носило формальний характер, залишаючи громадам майже повну свободу у вирішенні громадських питань.

Навіть тоді, коли землі знаходилися в індивідуальному користуванні, вони не залишалися поза увагою і опікою громади. Це яскраво проявлялося при розподілі податків, що накладалися на всю громаду, а також у господарській діяльності – регулюванні сівозміни, дотримуванні термінів польових робіт з метою вивільнення ґрунтів під тимчасові спільні пасовища, в організації випасу худоби, і навіть у коригуванні громадою справ, що стосувалися спадкування в родинях.

Остаточний перехід вільних громадських земель у володіння держави або окремих великих землевласників (магнатів, шляхти, церковних установ) став основною причиною занепаду волосних громад. Вони трансформувались у сільські громади, – тобто такі, що склалися лише з одного села. Сільські громади переймали на себе функції волосних, однак з меншим обсягом повноважень. Приблизно в XV ст. у Західній Україні, з XVI ст. – на Сході сільська громада поступово трансформується. З одного боку, селяни прагнуть з її допомогою захищати свої інтереси, з іншого – власники сіл дедалі більше перетворюють громадські установи на ланку свого адміністративного апарату, знаряддя підпорядкування селян своїй владі. Динаміка цих процесів була різною по всій Україні, громади не бажали втрачати своєї автономії і наполегливо її обстоювали впродовж наступних століть [7].

Варто відзначити, що важливе місце в житті громад відігравала духовність. Духовність та моральність відігравали роль еталону справедливості за відсутності фіксованих правових приписів.

У житті селянських громад важливим консолідуючим фактором виступали морально-етичні засади, загалом традиції духовності в її найрізноманітніших проявах [7].

Духовне життя сільських громад значною мірою розкривалося через ритуальні дії, ігри, розваги під час календарних та сімейних свят. Для реконструкції цілісної картини місця обрядовості в житті українських сільських громад періоду середньовіччя надто мало джерел. Однак, зважаючи на те, що видовищна культура мала широку територіальну зону і змінювалася повільно, можемо шляхом ретроспективного методу до певної міри відтворити її громадське значення, щоправда без чіткого хронологічного окреслення [7].

Однією з важливих форм як прояву громадського життя, так і утвердження самобутності громад була соціокультурна складова. Зважаючи на відсутність документальної регламентованості функціонування громад, існувала регламентованість соціально-культурна.

Соціокультурну специфіку громади як колективного суб'єкта і, зокрема, її структурне оформлення визначають особливості активності/діяльності (організаційні форми, зміст тощо) тих структурних елементів її, що мають найбільший рівень сталості. Фактично саме ці елементи становлять підґрунтя структурно-функціональної організації громади. Тому особливості взаємозв'язків і взаємодії всередині громади багато в чому залежать від процесів, що відбуваються в найсталіших структурних елементах [2, с. 108].

Стиль та спосіб життя громад наклали свій відбиток також і на обрядовість та звичаєву культуру громадського життя.

Важливим інститутом сільського суспільства були молодіжні громади і пов'язані із вступом до них ініціаційні ритуали. Відомості про них походять з часів, коли це вже були релікти глибокої давнини. У селах різних регіонів України громади молоді ділилися на дівочі й парубочі. Парубоча громада мала ватажка – “старшого парубка”, “отамана”, “березу”, “вожая”, який часто мав помічника і скарбника. У дівочих громадах старша звалася “отаманкою”, “березою”, “маткою”. Молодіжні громади влаштовували вечорниці, досвітки, “грища”, “вулиці”, різні спільні забави, проводили святково-обрядові дійства в дні календарних свят. Ватажки мали керувати організацією таких розваг, проведенням обрядів, боронити інтереси молоді перед сільською владою, вирішувати непорозуміння [7].

Олекса Воропай також зазначає, що колись в Україні існували по наших селах та дрібних містечках дівочі та парубочі громади. На чолі дівочої громади стояла старша дівка – “та, котра вела порядок між дівчатами”; називали її отаманшею. На чолі парубочої громади був старший парубок – отаман.

Отаман та отаманша були довіреними представниками своїх громад, вони залагоджували сварки, влаштовували забави та мали вирішальний голос у прийнятті нових членів.

В обох громадах – дівочій і парубочій – були свої харчові запаси і каси, які склалися з регулярних внесків членів. Ці каси мали на меті служити релігійним потребам і покривати видатки при організації традиційних свят і розваг.

До парубочої громади приймали захожих хлопців з інших сіл або молодняк (“кашоїдів”), що, підрісши, заявляв своє бажання парубкувати. Щоб прийняти нового члена, треба було згоди всієї громади...

У багатьох селах Київщини, Чернігівщини та Полтавщини дівочі і парубочі громади, хоч і в значно слабшій формі, зберігались аж до 30-х рр. ХХ ст. [3, с. 38–39].

З плином часу та під впливом багатьох зовнішніх чинників статус і роль громад поступово змінюється. Якщо на початкових етапах основну частину функцій громади складало впорядкування внутрішнього життя, то згодом громада все більше виступає як окрема одиниця для захисту власних інтересів від зовнішнього втручання.

На думку Андріяни Гарасимович, на початку ХХ ст. українське суспільство (яке в Галичині виявило всі ознаки суспільства громадянського (наявність широкого і глибокого розвитку усіх громадянських інститутів) і може сміливо вважатись протогромадянським суспільством, таким воно й органічно вписується в європейський контекст кінця ХІХ – початку ХХ ст., лише з заувагою, що воно було витворене в обставинах чужонаціональної держави, було послідовним носієм думки-опінії) і починає протистояти державі, що придушувє його національне Я [4, с. 268].

Згодом громадянськість, сформована ще соціокультурним середовищем громад, все більше набуває загальносуспільного характеру та стає вагомим виразником суспільних інтересів.

Як зазначає М. Попович, Українська Галичина входила до складу Австро-Угорщини в одну адміністративну одиницю – Галичину – разом з Південною Польщею. В ній дещо переважало польське населення, причому не тільки на заході, а й у великих містах сходу. Адміністративним центром її був Львів, а не колишня польська столиця Краків; у Львові знаходились також основні польські навчальні заклади та інші культурні центри. Ситуація дещо нагадувала кавказьку, – 1918 р. деякий час Тифліс (Тбілісі) був столицею і Грузії, і Вірменії. Така черезполосиця не перешкоджала чіткій національній самовизначеності як поляків, так і українців, що жили громадами, стосунки між якими були досить напруженими. Галицькі українці жили порівняно із наддніпрянцями дуже бідно, але в порівняно демократичній Австро-Угорщині взагалі, в Галичині зокрема було дуже розвинене громадянське суспільство – система кооперативів, просвітницьких товариств, політичних партій тощо. Українці в Австро-Угорщині безуспішно боролись за утворення хоча б окремої адміністративної одиниці, що об'єднувала б їх територіально. Проблеми розв'язувались лише в межах громади.

Ситуація в Наддніпрянській Україні була кардинально іншою. Тут українське суспільство не становило громади, яка б протистояла російському населенню чи російській громаді. І це було фоном, на якому проходило формування в Україні громадянського суспільства.

В Російській імперії статус, близький до колоній, мали губернії, населені так званими інородцями. Статус інородців мали також євреї. Українці не були інородцями; вони вважались “русским населением”. Керівництво Росії виходило з того, що імовірно європейські противники не намагатимуться завойовувати її всю, а будуть прагнути відколоти від імперії ті нації, які ще недостатньо асимільовані.

Звідси груба настирливість в русифікації західних губерній. Як відомо, цього завдання імперія не розв'язала ні щодо поляків, ні щодо українців. Але ускладнити проблему формування українського соціального простору їй вдалося [12].

Процеси, пов'язані із становленням громадянського суспільства, також можуть мати зворотний вплив на розвиток більшості соціально-політичних процесів. Мова йде про те, що громадянськість та громадянська активність часто є формоутворюючими елементами для побудови держави.

Громадянське суспільство поступово формувалося і в Наддніпрянській Україні після реформ 1860-х рр. Однак, воно в силу зазначених обставин від початку було розшароване в різних громадсько-політичних просторах. Існував ліберальний земський рух, що формував елементи місцевого демократичного самоуправління і цілу систему освітніх, медичних, наукових, мистецьких тощо організацій. Цей рух створював громадянське суспільство в загальноімперських рамках. Український політичний і культурний рух створював мережу просвітницьких, літературних, театральних тощо груп та інституцій, які діяли в україномовній сфері і формували громадянське суспільство в національних рамках. Саме ця система українського національного громадянського суспільства сформувала після Лютневої революції 1917 року Центральну Раду – зародок незалежної української держави (один із чільних її організаторів, соціал-демократ Дмитро Антонович, увійшов до Ради від... українських співочих товариств) [12].

Можемо зробити висновок про те, що громади, як первинні осередки проявів суспільної взаємодії задля спільних інтересів, є невід'ємною складовою існування та розвитку громадянськості. Саме тому, вивчаючи процеси розвитку сучасного громадянського суспільства, слід брати до уваги історичні приклади соціальної взаємодії людей. Врахування соціально-культурних особливостей українського соціуму дозволить вибрати власний шлях розвитку громадянського суспільства, який і буде найбільш оптимальним, оскільки основою його буде соціальна ідентичність.

-
1. *Безродна В.І.* Особливості становлення громадянського суспільства в Україні в контексті модернізації // Держава і право: Зб. наук. пр. Юр. і політ. науки. – Вип. 17. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – С. 481–484.
 2. *Воловодова О., Касперович О.* Про соціокультурну специфіку суб'єктності територіальної громади: організаційний аспект // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 1. – С. 103–119.
 3. *Воропай О.* Звичаї нашого народу: Етногр. нарис. – К. – Акц. вид. поліграф. тов. “Оберіг”. – 1993. – 579 с.
 4. *Гарасимович А.* Розвиток національної самосвідомості українців (70-і рр. XIX ст. – 1917 р.): про реконструкцію громадянського суспільства в Україні / Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / За ред. А. Карася. – Л.: Львів. нац. уні-т ім. І. Франка, 1999. С. 260–275.

5. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку: Моногр. / С.Ф. Рудич (заг. ред., кер. авт. кол.) та ін.; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К.: Парламент. вид-во, 2006. – 410 с.
6. Енциклопедія Українознавства / За ред. проф., д-ра Володимира Кубійовича. – К.: Вид-во “Молоде життя”. – Т. 2. – Перевид. в Україні. – 1994. – 799 с.
7. Історія Української культури. У п’яти томах. Т. 2 (Укр. культура XIII – першої половини XVII ст.). – К., Наук думка, 2001. <http://izbornyk.narod.ru/iskult2/ikult208.htm>
8. *Карась А.* Соціокультурний текст громадянського суспільства: конструктивність і деструктивність соціальності // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / За ред. А. Карася. – Л.: Львів. нац. уні-т ім. І. Франка, 1999. С. 39–62.
9. *Кравченко Л., Цимбалюк М.* Розбудова українського громадянського суспільства: кризь призму бачення окремих проблем // Право України. – 2003. – № 10. – С. 17–21.
10. *Макарець О.* Про метафізику громадянського суспільства // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / За ред. А. Карася. – Л.: Львів. нац. уні-т ім. І. Франка, 1999. – С. 73–78.
11. *Поляруш Б.* Громадянське суспільство чи неокорпоративізм в Україні? // За ред. А. Карася. – Л.: Львів. нац. уні-т ім. І. Франка, 1999. С. 79–88.
12. *Попович М.* Громадянське суспільство України: підсумки ХХ століття // День. – 1999. – 31 груд. – www.day.kiev.ua